

BORDÁS BERTALAN

PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola

Aetas 39. évf. 2024. 3. szám, 136–147.

ISSN 0237-7934

DOI 10.14232/aetas.2024.3.136-147

www.aetas.hu

Vámbéry Ármin mint brit politikai informátor az 1875–1878-as nagy keleti válság éveiben*

ABSTRACT. *Ármin Vámbéry as a British Political Informant in the Years of the Great Eastern Crisis of 1875-1878.* The Great Eastern Crisis (1875-1878), and the concluding Congress of Berlin fundamentally changed the balance of power at the end of the 19th century. Prior the negotiations, the decision-makers were assisted by several diplomats and political agents as well as informants. Since 2005, it is known that Ármin Vámbéry (1832-1913) was in the British service. From the 1860s onwards, Vámbéry's accounts of his travels were read with great enthusiasm by the British public in various newspapers. However, rather than a detailed account of Vámbéry's journalistic activities, this study focuses on his work as an informant, as he also had connections to the British Foreign Office as early as the 1870s. The literature dates his role with the British and his letters specifically to 1889. However, Vámbéry had been supplying information to the staff of the British consulate in Budapest long before that, during the Great Eastern Crisis.

Keywords: *Austria–Hungary, Britain, Secret services, International Relations, Ottoman Empire, agents, spies, politics, Turkey*

A nagy keleti válság (1875–1878) Európa és a Balkán, így hazánk történelmének is az egyik legjelentősebb konfliktusa volt az első világháborút megelőzően. Mint olyan esemény, amelyben a kor nagyhatalmai – Nagy-Britannia, Franciaország, a Német Császárság, az Osztrák–Magyar Monarchia – mind érdekelték voltak, a 19. század végének nagyhatalmi erőviszonyaira jelentős hatást gyakorolt. 1875-ben az új adók bevezetése és a muszlim elit ellen kirobbant hercegovinai lázadás érzékeny veszteségeket okozott az egykor nagyhatalomnak számító Oszmán Birodalom hadseregének. Az egész Balkánt lángba borító eseményeket évekig képtelen volt kézben tartani a Földközi-tenger keleti medencéjét uraló állam. Ezzel egyidejűleg az orosz külpolitika döntéshozói megragadták a kedvező alkalmat, hogy egyszerre számoljanak le több évszázados déli riválisukkal, valamint korrigálják a krími háborút lezáró 1856-os párizsi béke rendelkezéseit. A válságban, 1876 nyarán a korábban félautonóm balkáni kisállamok (Szerbia, Montenegró) hadat üzentek az Oszmán Birodalomnak. Mivel a török seregek véres bosszút álltak a civil lakosságon, a keresztény szláv alattvalók védelmére hivatkozva a nagyhatalmi beavatkozás szükségessége is felmerült az orosz katonai intervenció képében. Így 1877 áprilisában az Orosz Birodalom és Románia csatlakozásával elindult egy újabb orosz–török háború. A konfliktust átmenetileg az 1878. március 3-i San Stefanó-i béke zárta, melyet az elégedetlen nagyhatalmak – leginkább Nagy-Britannia és az Osztrák–Magyar Monarchia – revideálni kívánták. A krízist végül az 1878 nyarán összehívott berlini kongresszuson rendezte a nemzetközi közösség. A kongresszust záró berlini béke végül Bosznia okkupációjához, Ciprus brit megszállásához, valamint a német és osztrák–magyar kap-

csolatokat alapjaiban meghatározó kettős szövetséghez vezetett.¹ A nemzetközi egyeztetéseket számos kisebb szövetségkeresés, illetve koncesszió jellemezte. Ilyen volt az osztrák–magyar és brit közeledés, mely a kongresszuson – Otto von Bismarck német kancellár közvetítése mellett – kölcsönös segítségnyújtást eredményezett, és melynek kapcsán egy oroszellenes együttműködés lehetősége is felmerült.²

A brit külpolitikai vezetés irányvonalát ekkor leginkább Benjamin Disraeli (1804–1881) konzervatív angol miniszterelnök (a későbbi Lord Beaconsfield gróf) és Viktória királynő (1818–1901) tartották kezükben, akik a kormány külügyminiszterét, Lord Derbyt instrukciókkal látták el. 1878 márciusától az oroszoknak kedvezőbb San Stefanó-i béke hatására és a királynő nyomására menesztették Derbyt, aki felesége indiszkrétciói miatt is távozni kényszerült posztjáról.³ A külügyminiszteri hivatalt így Salisbury márkí vezethette, aki néhány hónapig szintén a miniszterelnök felügyelete mellett folytatta működését.⁴ Disraeli 1876-ban megszerezte Viktória királynő számára az 'India császárnője' címet, és ezzel elnyerte a királynő teljes támogatását.⁵ A Gladstone-féle liberális ellenzék elítélte a konzervatívok oszmán politikáját, mivel azok szemet hunytak a török csapatok Bulgáriában elkövetett atrocitásai felett. A Liberális Párt ezzel egyszersmind egy külpolitikai ügyben a közvéleményt és a pártokat megosztó társadalmi-politikai vitát idézett elő.⁶ A külügyminiszteri hivatalban zajló politikai harcokat és a hivatal átalakulását csendesen szemlélő régi diplomata, Andrew Buchanan ekkor az osztrák–magyar fővárosban, Bécsben szolgáló nagykövet volt, akinek a munkáját Londonból Montague Corry és Lord Lytton – Disraeli és Derby titkárai –, helyben pedig Percy French és Harris Gastrell konzulok segítették. Buchanan feladatai közé tartozott, hogy információkat gyűjtsön a Raguzában, Belgrádban, Bukarestben szolgáló konzulok, valamint egyéb katonai vagy titkos ügynökök, informátorok segítségével.⁷

Az egyik legjelentősebb megbízottjuk Edmund Monson pesti főkonzul volt, akit 1871-ben – gróf Andrássy Gyula külügyminiszteri kinevezését követően – azért küldtek, hogy tanulmányozza a magyarországi politikai viszonyokat, majd 1877-ben és 1878-ban bizalmas tárgyalásokat kezdeményezett az osztrák–magyar közös külügyminiszterrel. Monson tevékenységéről már a két világháború közötti időszak történetírója és pénzügyminisztere, Hegedüs

* A Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-22-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Az Interdiszciplináris Doktori Konferencia 2022. november 25–26-i eseményén tartott előadás átdolgozott változata.

¹ Bencze: *Bosznia és Hercegovina okkupációja*, 40–53., 222–228.

² Bordás: *The Rapprochement of Britain and Austria-Hungary*, 7–9, 32–34.

³ Derby felesége intim kapcsolatot ápolt a londoni orosz nagykövettel, P. A. Suvalovval és kormánydokumentumokat szivárogtatott ki az oroszok számára. Millman: *Britain and the Eastern Question*, 305–311.

⁴ Swartz: *The Politics of British Foreign Policy*, 10–23.

⁵ Swartz: *The Politics of British Foreign Policy*, 31–35.; Ković: *Disraeli and the Eastern Question*, 83–84.

⁶ Swartz: *The Politics of British Foreign Policy*, 35., 43–47.

⁷ A hivatali információszerzés olyan diplomaták által történt, akik a Portánál szolgáltak Konstantinápolyban (mint Sir Henry Elliot és később Sir Austen Henry Layard), Szentpéterváron (Lord Augustus Loftus) vagy akár Berlinben (Lord Odo Russel). Az információsere táviratok formájában a követségeken folyt, és a követek személyes levelezésükben további adatokat közöltek. Levelezésüket áttekintve mélyebb betekintést nyerhetünk bizonyos ügyekbe. Buchanan, Russel és Layard kifejtették személyes véleményüket is feletteseiknek, néhányuk pedig explicit módon előnyben részesítette a személyes levelezést a hivatalos kommunikációval szemben. Vö. British Library, Layard Papers, Add MS 39130, Layard levele Lord Salisburynek, 1878. április 4.

Loránd is beszámolt.⁸ Monson Budapesten tartózkodott a balkáni válság alatt is, és Andrásyn kívül számos hazai politikai szereplővel vette fel a kapcsolatot, például Tisza Kálmánnal vagy a jobboldali ellenzék vezető alakjaival.⁹ Apponyi Albert a következőképp emlékezett vissza más angol személyes megbízottakkal való találkozókra: „...Körülbelül egyidejűleg merült fel Budapesten egy Bréda gróf, aki Mac-Mahon és egy Butler Johnston nevű angol képviselő, aki Disraeli személyes politikájának bizalmas ügynökéként mutatkozott be, és ezt a minőséget valamely módon igazolni is tudta [...] Hogy mennyiben állottak franciaországi és angolországi komoly tényezők ezen akció mögött, azt ma sem tudom megmondani, de a legnagyobb valószínűség mellett szól, hogy az előbb nevezett ügynököknek volt bizonyos felhatalmazásuk arra, hogy a hangulatot és a politikai lehetőségeket nálunk kipuhatolják, anélkül, hogy küldöik magukat már egy bizonyos politikára elhatározták volna.”¹⁰ Következtetésképp elmondható, hogy az angol diplomaták és politikai ügynökök (*political agent*) aktívan keresték a nagy keleti válság folyamán azokat a személyes kapcsolatokat a kettős monarchiában, melyeket saját céljaikra felhasználhattak a háborúközeli nemzetközi helyzetben.

Nem meglepő módon a leginkább ázsiai területekben érdekelt orosz és brit fél között így – a korábban már angolok iránti rokonszenvéről ismert – Vámbéry Ármin is a brit külügy látószögébe került. A híres utazó és turkológus vajon milyen információkat adhatott át a brit külügyminisztériumnak és az egyéb állami szerveknek/ kormányzati szereplőknek a nagy keleti válság háborús éveiben? A fentebbi kérdésekre választ nyújtó forrásanyag részletes bemutatásához és a brit kapcsolatfelvétel pontos meghatározásához ismernünk kell a „szánta dervis” életútját a szolgálatig és az annak történetét már taglaló írások eredményeit. A tanulmányban nem foglalkozunk a Vámbéry tevékenységének súlypontját alkotó publicisztikai munkásságával, melyről részletesen szólott három kiadást is megélt művében Michael Knüppel.¹¹

Vámbéry útja a brit szolgálatig, historiográfiai áttekintés

Vámbéry Ármin (született Wamberger Hermann, Szentgyörgy, 1832. március 19. – Budapest, 1913. szeptember 15.) tudományos munkáját tekintve Kőrösi-Csoma Sándor után a hazai orientalisztika és a későbbi turkológia úttörője volt, s többévtizedes tudományos karrierje során a pesti egyetem tanáraként a szakma olyan tehetségeit nevelte ki, mint Thúry József, Kúnos Ignác és Goldziher Ignác.¹² A nehéz sorsú, dunaszerdahelyi zsidó családban nevelkedő ifjú Vámbéry számos nyelvet elsajátított, így huszonevésen már az ógörög és latin tudásán, illetve számos nyugat európai nyelv ismeretén túl a török, az arab és a perzsa nyelv alapjait is ismerte. Fiatalkorában leginkább az autodidakta önszorgalom juttatta előre, és átmeneti munkákból élt. Bár tanulmányai félbeszakadtak, különböző bécsi munkaadói tanácsára, báró Eötvös József, az Akadémia alelnöke segítségével 1857 és 1863 között Isztambulba utazhatott, és nyelvtudásán túl megismerhette a helyi kultúrát.¹³ Tudományos és

⁸ Hegedüs: *Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései*, 577–585.

⁹ Hegedüs: *Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései*, 601–603.; TNA FO 7. *Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Austro-Hungarian Empire (formerly Holy Roman Empire)*, FO 7/941, Monson levele Salisburynek, 1878. május 22.

¹⁰ Apponyi: *Emlékirataim*, 85–87.

¹¹ Knüppel: *Ármin(ius) Vámbéry*, 2020.

¹² Miklós: *Indiana Jones a 19. századból*, i. m.

¹³ Csirkés: *Defender of Three Empires*, 454–455.; Mandler: *Kelet és nyugat mezsgyéjén*, 33–39., 137–140.

politikai karrierjére a legnagyobb hatást az 1863–1864-es bravúrosnak mondható közép-ázsiai utazása gyakorolta, hiszen Vámbéry volt az egyik utolsó nyugat-európai utazó, aki Belső-Ázsia egyes régióit, mint a Hívai kánságot, a Buharai emirátust és a Kokandi kánságot az orosz expanzió előtt szemlélhette meg és írhatott róluk. Az említett területeken túl, az Oszmán Birodalmon keresztül Irán és Nyugat-Afganisztán egyes részein is átutazott.¹⁴ Vámbéry először ezen a kutatóúton ismerkedett meg az isztambuli brit diplomáciai kar tagjaival, s ekkor kapta első megbízását Charles Alison teheráni angol nagykövettől. Vámbéry feladata három korábban eltűnt brit tiszt (W. H. Wyburd, Arthur Connolly és Charles Stoddard) felkutatásával indult, majd folytatódott azzal, hogy különböző politikai jelentéseket tett a térség politikai erőviszonyairól. Vámbéry kapcsolattartói elsősorban a brit külügyminisztérium (*Foreign Office*) alkalmazottai voltak, és politikai kapcsolatai is ezekhez a körökhöz fűzték. Leveleit és jelentéseit Lord Salisbury brit külügyminiszternek és bizalmasának, a későbbi miniszterelnöki titkárának, Sir Philip H. W. Currie-nek írta, aki államtitkári és nagyköveti pozíciót is betöltött a későbbiekben.¹⁵

Miután 2005-ben feloldották a titkosítás alól az akkori brit külügyminisztérium jelenleg a *National Archives* (Brit Nemzeti Levéltár) állományában található anyagait, Vámbéry Ármin neve – némi túlzással élve – egyre inkább mint brit titkosügynöké merült fel az egyes történeti és keleti tanulmányokkal foglalkozó szakemberek munkáiban.¹⁶ Érdekesség, hogy a professzor angol javadalmazására vonatkozó feljegyzések találhatóak a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában is.¹⁷ Politikai pályafutását érintő, konzervatív brit politikusokkal folytatott levelezéséről, illetve Vámbéry szolgálatairól legújabbban Sárközy Miklós írt, s külön megemlítendő 2014-ben megjelent publikációja, melyben feltárta a University of Maryland könyvtárában található Vámbéry-hagyaték addig ismeretlen dokumentumait.¹⁸

Csirkés Ferenc és Fodor Gábor írásából kiderül, hogy Vámbéry újságoknak írt útbeszámolóit 1864-től nagy lelkesedéssel fogadta az angol publikum, s ő az átmeneti érdeklődést az Orosz Birodalom ázsiai terjeszkedése ellen kívánta felhasználni. Különböző, magas rangú politikusokat és publicistákat az Oszmán Birodalom területén történő beavatkozásra szólított fel, majd agitációja 1882-ben érhetett célba, amikor Anglia megszállta Egyiptomot.¹⁹ Angol informátorként való alkalmazása II. Abdülhamid (1876–1909) szultán udvarában 1889-ben kezdődhetett, ezért biográfusai és a jórészt történészek, turkológusok és orientalisták műveiből álló szakirodalom egyaránt erre az időpontra keltezi titkos levelei keletkezését.²⁰ Ezt a dátumot magyarázza, hogy a korábban már feldolgozott és hozzáférhető Vámbéry-akták (TNA FO 800 Foreign Office, Private Offices: Various Ministers' and Officials' Papers, Professor, Vámbéry Subseries FO 800 /32 és FO 800/33 jelzet alatt) első leveleit 1889 májusi keltezéssel találjuk. Az iratokban Sir Stephen Gaselee, a külügyminisztérium levéltáro-

¹⁴ Csirkés: *Nemzeti tudomány*, 944–945.

¹⁵ Csirkés–Fodor: *Vámbéry as a Public Figure*, 53–54.

¹⁶ Norton–Taylor: *From Dracula's nemesis to prototype foreign spy*, i. m.

¹⁷ A leveleket a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában Ms 1048 jelzet alatt található Vámbéry hagyatékából hivatkozta Csirkés Ferenc 2013-as tanulmányának másodközlésében. Csirkés: *Vámbéry Ármin*, i. m.

¹⁸ Sárközy: *Arminius Vámbéry*, 187–190.; Sárközy: *Vámbéry Ármin és Perzsia*, i. m.

¹⁹ Csirkés–Fodor: *Vámbéry as a Public Figure*, 54–55.

²⁰ Lásd például: Kuneralp (ed.): *The Secret Reports of the Hungarian Arminius Vambéry*, i. m.

sának megjegyzéseit olvashatjuk, aki utalt a titkosított állomány tartalmára, miszerint Vámbéry számára bizonyos pénzösszeget és nyugdíjat folyósított a minisztérium.²¹

Vámbéry Ármin ugyanakkor nem csak a britek számára tett szolgáltatásokat. A szakirodalomban bőven találunk olyan munkákat, amelyek az orientalista más hatalmak általi alkalmazásáról, például a japánoknak nyújtott publicisztikai szolgálatáról számolnak be. Továbbá meg kell jegyeznünk, hogy az 1889-es kiutazását javarészt saját kutatómunkája és a szultán jóbarátsága motiválta. Ekkor Vámbéry a szultánnál való közbenjárásának köszönhetően Thallóczy Lajosnak és más magyar történészeknek is lehetővé tette a Konstantinápolyból kölcsönzött kódexek olvasását. Egyes hazai tanulmányok pedig ugyanekkor Vámbéry saját kutatásairól számolnak be.²² A szultán udvarából származó, Egyiptomra vonatkozó információk eladásának gondolata csak utólag fogalmazódhatott meg.

A Vámbéry politikai munkájával foglalkozó szerzők művei közül ki kell emelnünk Bartholomä Ruth könyvét,²³ illetve Mandler Dávid angolul²⁴ és magyarul egyaránt kiadott, újszerű monográfiáját (2014). Az utóbbi műben a szerző egy fejezet erejéig foglalkozott Vámbéry politikai tevékenységével, felhívta a figyelmet arra, hogy Vámbéry levélhagyatékát a *National Archives* vásárolta meg, s annak évköre valóban 1889-cel kezdődik. Az 1911-ben lezajlott vásárlás és a titkosítás indoka Nagy-Britannia magyarországi főkonzulja, Lord Penrith és Harold Nicolson külügyi államtitkár levelezéséből tudható. A diplomaták a titkosítást azért tekintették indokoltnak, mert a Vámbéry korábbi brit szolgálatáról keletkezett iratok akkor még a *Public Records Office* iratanyagához tartoztak.²⁵

Míthogy a kiemelt és titkosított anyagra fókuszáltak leginkább az eddigi munkák, az 1876 és 1878 között keletkezett levelek és források elkerülték a kutatók figyelmét. De honnan tudható, hogy Vámbéry 1864 és 1889 között bármiféle kapcsolatot tartott volna fenn a Foreign Office-szal? Az eddig említett szakirodalom egyes munkái részint érintik ezt a kérdést. Mandler monográfiája hivatkozik a Marvin Lowenthal által szerkesztett, Vámbéryt és Disraelit is említő Herzl Tivadar-memoárokra.²⁶ Ugyanerre hivatkozik Lory Alder és Richard Dalby is, akik a Vámbéry politikai tevékenységéről írt egyik első átfogó munka szerzői,²⁷ valamint megemlítik Vámbéry Disraelihez, azaz Lord Beaconsfieldhez küldött leveleit. Ezek a munkák azonban nem vették figyelembe, hogy Lord Penrith és Harold Nicolson érzékeny információkat említő, titkosítást és Disraelit tárgyaló levelei nem vonatkozhattak 1889-re, mivel Disraeli már 1881-ben elhunyt. Így valószínűsíthető, hogy Vámbéry politikai informátori tevékenysége a Penrith és Nicolson levélváltás tanúsága szerint jóval az említett év előtt kezdődött.²⁸

²¹ TNA FO 1093 *Professor Arminius Vambéry: information supplied to the British government and subsequent financial arrangements; correspondence including certificate of annuity* /46 (a továbbiakban: FO 1093/46).

²² Senga: *Vámbéry Ármin*, 723–736.; Csorba: *Adalék*, 21–24.; Arbanász–Csorba: *Magyar kutatók*, 13–16.

²³ Bartholomä: *Von Zentralasien nach Windsor Castle*, i. m.

²⁴ Angolul a könyv: *Arminius Vambéry and the British Empire: Between East and West*. New York – London: Lexington Books, 2016. E tanulmányban a magyar változatra hivatkozom.

²⁵ Mandler: *Kelet és nyugat mezszyjén*, 77–79., különös tekintettel a 44–46. lábjegyzetekre.

²⁶ Lowenthal (ed.): *The Diaries of Theodor Herzl*, 327.

²⁷ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, i. m.

²⁸ „...Vámbéry amint azt minden bizonnyal ön is tudja, számos levelet őriz (szám szerint összesen 78-at), amelyeket különböző időkben kapott külügyminisztereinktől és más tisztségviselőktől Lord B[e]aconsfieldtől kezdve! ...” idézi Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 454. Penrith és Nicolson levélváltásáról fordításban: Mandler: *Kelet és nyugat mezszyjén*, 78–79.

Vámbéry közép-ázsiai utazásai, hazatérése és kapcsolatfelvétele a brit politikai szereplőkkel

Vámbéry első sikere ironikus módon nem a hazai közönség körében született. Hazatérése alatt megírta a *Travels in Central Asiat* (Közép-ázsiai utazások), de Magyarországon nem talált megfelelő fogadtatásra a műve. Úgy érezte, nemzeti ünnep keretében kellett volna fogadnia őt az országnak. Annál inkább megtalálta számításait Londonban, ahová 1864 nyarán a teheráni követként szolgáló Alison által írt ajánlóleveleivel érkezett, és Lord Palmerston, valamint más neves közszereplők látták vendégül.²⁹ Az angliai tapasztalatairól és könyvének recepciójáról írt önéletírásában, a *Küzdelmeim...* című könyvében.³⁰ Fogadtatását a nagy felfedezőkéhez és ünnepeelt utazókéhoz hasonlította, mivel személyét népszerűsítve beszédeit és angliai körútját a munkáról született számos újságcikk (például a *Birmingham News*, a *The Times*, a *Standard* és a *Daily News* stb. hasábjain) kedvezően vagy egyenesen elismerően üdvözölte. A krími háborút követően az angol publikum számára ezekben az években vált ismét fontossá a *nagy játszma*, azaz az angol–orosz közép-ázsiai rivalizálás kérdése, s ezt fejtegette Vámbéry későbbi publicisztikája is.³¹

Miért az angolokat választotta Vámbéry? Egy beszámolóból kiderül, hogy még hazatérte előtt, 1864-ben Teheránban az orosz diplomáciát képviselő Nikoláj Károlvics Girsz (vagy angol átíratban: Giers) kereste meg azzal a kéréssel, hogy ajánlja fel szolgálatait Oroszországnak. Vámbéry azonban Oroszországban a keleti despotizmus megtestesülését és Magyarország elnyomóját látta, így inkább Angliát, a liberális eszme hazáját választotta. Hazaútján terveit az isztambuli osztrák nagykövettel, Anton von Prokesch-Ostennel is megosztotta, aki helyeselte a lépést, feltehetően a Monarchia érdekeivel összeegyeztethetőnek minősítve Vámbéry angolbarátságát.³²

Londonba érkezésének első pillanatától kezdve már egy bizonyos Mr. Smith gondoskodott Vámbéry kényelméről: kifizette a Hotel Victoriában egy havi szállását, illetve elkíserte őt a megfelelő emberekhez, a megfelelő helyszínekre. Így ismerkedhetett meg a szakma más kiválóságaival és tudósokkal – Sir Henry Rawlinsonnal, a *Royal Geographic Society* (Brit Királyi Földrajzi Társaság) részéről az oroszbarátként leírt Sir Rodercik Murchisonnal és a nyelvekben Vámbéryhez hasonlóan járatos Lord Strangforddal. Vendéglátói mind a magasabb politikai körök felé terelték, így találkozhatott a híres Lord Palmerstonnal és Henry Layarddal.³³ Állítólag szintén első angliai útja során ismerkedhetett meg Benjamin Disraelivel is. Bár Vámbéry nevére nem találunk explicit utalást Disraeli levelezéseiben, londoni tartózkodásának egyik anekdotájaként szerepeltette a turkológus azt a történetet, amely szerint a miniszterelnök kalandjairól és vallásáról faggatta. Más beszámolók szerint ugyanennek a történetnek a főszereplője báró Eötvös József volt, így kételyeink támadhatnak e találkozó hitelességét illetően.³⁴ Disraeli még a magasabb rangú diplomatáival is ritkán érintkezett akár írásban is – Monsonnal például leginkább titkárai tartották a kapcsolatot –, a politikai kérdések részleteit illetően pedig külügyminisztereire hagyatkozott. Alighanem fikcióról van tehát szó.³⁵

²⁹ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 196., 209–213.

³⁰ Vámbéry: *Küzdelmeim*, 97–101.

³¹ Mandler: *Kelet és nyugat mezsgyéjén*, 80–88.

³² Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 196., 205–206.

³³ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 214–219.

³⁴ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 249–250.

³⁵ Otte: *The Foreign Office Mind*, 81–82.

Vámbéry Pest-Budára való hazatérése után is tartotta a kapcsolatot a minisztereknél ugyan periferikusabb, ám mégis jelentős, a közép-ázsiai orosz–brit játszmában érdekelt szakemberek londoni köreivel (Rawlinson, Lytton), másrészt pedig maga is szaktekintélyként publikált önálló műveket vagy jelentetett meg cikkeket különböző újságok (leginkább a *The Times*) hasábjain az orosz–brit szembenállás témájában. Tekintélyét annak köszönhette, hogy publikációiban megjósolta a közép-ázsiai orosz benyomulást és a kánások, Bukhara, valamint Híva elesését. Segítette a tájékozódásban nyelvtudása, mivel az orosz újságok beszámolóinak és török, illetve perzsa levelezőpartnerei információinak köszönhetően elsőkézből szerzett tudomást a térség politikai eseményeiről.³⁶ 1872-ben aztán megtépázta ezt a renomét a *History of Bokhara* (magyarul megjelent: *Bokhara története a legrégibb időkől a jelenkorig*) című munkája, amely figyelmen kívül hagyta más kortársak kutatási eredményeit. A pontatlanságain túl a mű száraz stílusát sem kímélték kritikusai. Az újabb lendületet csak a keleti válság kialakulásával párhuzamos, a *The Times*ba írt cikksorozatának, valamint az 1874-ben megjelent, leginkább politikai élű munkának, a F. E. Bunnett által fordított *Central Asia and the Anglo–Russian Frontier Question* című könyvének köszönhette. Az utóbbi lapjain felhívta az olvasóközönség figyelmét Oroszország terjeszkedésére, illetve arra, hogy milyen kulcsfontosságú szerepe van a brit kereskedelemnek a területen fekvő hatalmi tényezők életében, és hogy tulajdonképpen Oroszország az India felé vezető utat, ha nem magát a „korona legszebb gyémántját” fenyegeti. 1874 után azonban csak 1880-ban, majd 1885-ben írt újabb munkát az oroszok Indiát célzó hatalmi ambícióiról és az oroszellenes brit fellépés szükségességéről.³⁷

Az 1874 és 1880 közötti, tehát a nagy keleti válságot is lefedő időszakkal részletesebben Keith Hamilton foglalkozott tanulmányában (részben feldolgozva a frissen mondható *Foreign Office* 1093/46 jelzet alatt lévő anyagokat). Vámbéry már 1873-ban próbálta felvenni a kapcsolatot Rawlinsonnal mint az India Tanács³⁸ tagjával, illetve mint Oroszország ellenesége Monsonon keresztül felajánlotta szolgálatait. Monson és Rawlinson azonban elzárkózott, mondván, nem lehet Vámbéryt a külügy ágenseként alkalmazni, mivel az oroszok sértésnek vehetnék azt.³⁹ 1875-ben a Disraeli-kormánytól azután Vámbéry ismét jelentkezett, és évi 50 és 100 font közötti összeget kért szolgálataiért a titkosszolgálati alapból. Monson továbbítva a kérelmet Robert Bourke-höz, a parlament külügyi altitkárához folyamodott, végül az elutasítás magától Derbytól és Salisburytól érkezett. Az utóbbi szerint Vámbéry írásai „inkább ártottak, mint használtak” a brit külügynek. Hamilton tanulmányában végül is – a Vámbéry brit kémtevékenységét fejtegető más nemzetközi írásokhoz hasonlóan – Egyiptom brit megszállásának időpontjára teszi Vámbéry brit szolgálatának kezdetét.⁴⁰

Vámbéry a nagy keleti válság alatt keletkező brit külügyminisztériumi iratokban

Közelebbről megvizsgálva a Vámbéry által 1911-ben átadott, Foreign Office 1093/46. jelzetű leveleket, valóban arra utaló jeleket találunk, hogy Vámbéry 1873 májusától felvette a kapcsolatot Rawlinsonnal, aki ekkor értesítette Edmund Hammondot a Gladstone-kormány

³⁶ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 269–279.

³⁷ Alder–Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 283–285., 289–294.

³⁸ A (brit) Indiát kormányzó Hivatal és megbízott formális tanácsadó testülete.

³⁹ Hamilton: *Services Rendered*, 84–85.

⁴⁰ Hamilton: *Services Rendered*, 85., lásd továbbá: Öke: *Professor Arminius Vambery*, 16.

állandó külügyi altitkárárt⁴¹ a professzor oroszok perzsiai terjeszkedését prognosztizáló nézetéről. Már Rawlinson levele is kételkedve interpretálja Vámbéry információit, és intrikusként emlegeti a turkológust, aki a britekkel szövetséges kánokat az oroszok megingathatatlan szövetségeseiként festette le levelében. Továbbá egy, a térséggel foglalkozó akadémia vagy szeminárium felállítását szorgalmazta (feltehetően számítva arra, hogy ott maga is oktathatna) annak érdekében, hogy a britek saját embereiket tudják a helyszínre küldeni.⁴² Ezt követi a levelek között a Monson által Bourke-höz írt levél, amelyet már azt követően küldött az angol konzul, hogy megjelentek Vámbéry orosz fenyegetésről érkező írásai a *The Times* hasábjain, illetve önállóan. A levélben megemlíti Monson, hogy Vámbéry személyesen is találkozott Rawlinsonnal a két levél keletkezése között, 1874-ben. Monson szerint a pesti egyetem tanára nála arra hivatkozott, hogy Anglia politikáját előszóiban és írásban is éveken keresztül támogatta, illetve hogy londoni látogatásakor Rawlinson tévedett abban, miszerint őt fizetett brit ügynökként⁴³ elítélné az orosz külügy. Csak őszinte megállapításait közölte a britekkel, jelentette ki, ám szegénységére és a drága pesti életre hivatkozva mégis kompenzációt remélt a brit külügytől, amely számára sok információt szolgáltatott a közép-ázsiai térségről – áll Monson levelében. Monson szinte Vámbéry mellett érvelt levelében, amikor kiemelte, hogy Vámbéry kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezik az európai sajtóban. A levél hátoldalán található annak tárgya, majd két megjegyzés: egy Monsontól, majd egy feltehetően a levelet iktató altitkártól, Lord Tenterdentől: „Előterjeszti ezt az India Hivatalnál, vagy közli, hogy sajnálattal nem tudja Vámbéry professzor számára a jelzett természetű segítséget felajánlani?” Ezt követi egy széljegyzet D. (azaz Derby) aláírással: „Először terjesszük elő a külügyminisztériumban.”⁴⁴ Így végső soron a külügyminisztérium berkeiben dőlt el Vámbéry alkalmazásának sorsa. Először Salisburyt kérdezték meg, aki Louis Mallettel, az India Tanács egyik vezető hivatalnokával is megvitatta az ügyet jutott a fentebb már idézett értékelésre,⁴⁵ majd e levél hátoldalán április 13-i keltezéssel széljegyzetekben Tenterden és Derby üzenetváltása található: „Mit mondjak most Monsonnak?” – „Válaszoljon, ahogy először ajánlotta.”⁴⁶ Monson válaszából ezt követően inkább arra következtethetünk, hogy úgy érezhette, cserbenhagyta egy potenciális informátorát. „...Nem túlságosan reméltem, hogy bármi is lehetséges volna ez ügyben, mégis nagyon hálás lettem volna, ha Lord Derby hatalmában állt volna segíteni rajta.”⁴⁷ A további levelek ebben a fondban a már említett 1889 és 1909/1911 közötti időszak pénzügyi elszámolásait tartalmazzák, s a korábbi időszakra vonatkozó feljegyzéseket nem találunk.⁴⁸

⁴¹ *Permanent Under-Secretary*, i. m.

⁴² TNA FO 1093/46, Rawlinson levele Hammondnak, 1873. május 13., csatolva Vámbéry levele Rawlinsonhoz, 1873. május 6.

⁴³ „...paid agent of the British Government...” TNA FO 1093/46, Monson levele Bourkenek 1875. március 23.

⁴⁴ TNA FO 1093/46, Monson levele Bourkenek 1875. március 23. Az idézet eredetiben: „Will you refer this to the India Office or say that regret cannot render Professor Vambery any assistance of the nature indicated. Refer to F. O. in 1st instance.”

⁴⁵ Eredetiben: „(...) he thinks his alarmist writings have done us more harm than good”.

⁴⁶ TNA FO 1093/46, Louis Mallett levele Tenterdennek, 1875. április 8., 13. Eredetiben: „(...) What shall I now say to Mr. Monson? – Answer as first proposed. D. (...)”

⁴⁷ TNA FO 1093/46, Monson levele Tenterdennek, 1875. április 20. Eredetiben: „(...) I did not much expect that anything was possible, though I should have been very glad had it been in Lord Derby's power to help him.”

⁴⁸ TNA FO 1093/46, Vámbéry levele C. A. Howardnak, 1889. április 30.

Érdekes azonban, hogy Vámbéry neve mint a Kelet ügyeiben járatos szakértőé 1875 és 1876 során fel-felbukkan a brit külügyminisztérium konzuli iratanyagában. 1875-ben a bécsi nagykövet, Buchanan Derbynek arról írt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szemet vetett Boszniára. Bár diplomáciai körökben ekkor már körvonalazódott a politikai stratégia, ami kívülre azt a látszatot keltette, hogy a Monarchia nem kívánja bekebelezni a részben szlávok lakta régiót, a britek bizonyítékokat gyűjtöttek arra nézve, hogy a bécsi körök, I. Ferenc József s így gróf Andrássy Gyula tervei között szerepelhet az annexió valamely formája. Buchanan 1875. november 15-i levélben olvashatjuk a nagykövet összegzését Monson jelentéséről: „Monson úr jelentette nekem, miszerint megbízható forrásból arról értesült, hogy a Bosznia és Hercegovina adminisztratív felügyeletére vonatkozó, Porta elé nyújtandó tervezet a keresztény és muszlim alattvalók teljes egyenlőségét sugallja, egy keresztény herceg közvetlen uralma alatt. Informátora úgy hiszi, hogy valószínűsíthetően Toszkána ex-hercegét [IV. Ferdinánd a Habsburg családból – megjegyzés tőlem B. B.] ajánlják majd megfelelő személynékként a kinevezésre, azonban úgy gondolja, hogy a programtervezet megvalósíthatatlan [...], és azt nem lehet végigvinni a [helyi] keresztények adminisztratív képességeinek híján. [...] Bár Monson úr a lelkemre kötötte, hogy ne használjam a nevét, azonban úgy vélem, hogy Őlordságodnak jogában áll tudni szigorú titoktartás mellett, hogy Vámbéry professzor volt az informátora.”⁴⁹

Feltehető tehát, hogy 1875 tavasza után Vámbéry Monsonnal és a brit konzulátussal igyekezett fenntartani kapcsolatait, ráadásul olyan információkat is megosztott, amelyek nem feltétlenül szolgálták Andrássy vagy a Monarchia érdekeit, a briteknek viszont annál inkább előnyére váltak. Megerősíti e feltételezést, hogy az iratok között 1876. április 19-i keltezéssel találunk egy további levelet a pesti konzulátusról a Monsont helyettesítő Harris Gastrelltől, aki Vámbérynek Közép-Ázsiára és az orosz hadviselésre vonatkozó információit továbbította Buchanannek. A levél tanúsága szerint a diplomata felvázolta a britek aggodalmát Vámbérynek, miszerint az oroszok az akkori Turkesztán területén vontató eszközökkel vinnék a kinyert naftalint és petróleumot a Kaszpi-tenger déli partjára. Az Amu-darjától a tengerig vitt üzemanyagokat a tenger északi partján található szénnel aztán az orosz flotta gőzöiseiben használnák fel, illetve Orenburgot is vasúttal kötnék össze az Aral tóval. Vámbéry azonban azt állította, hogy a finom szemű, törékeny homok miatt alkalmatlanok az említett puszták bármilyen vontatómotoros eszköz alkalmazására. A diplomata és a professzor abban egyetértettek, hogy legfeljebb „indiai” gumikerekes vontatóeszközökkel vagy teveháton lehetett volna e tervet megvalósítani. Vámbéry a beszélgetés végén nyomatékosan kifejezte abbéli reményét, hogy az oroszoknak eszébe sem jut ilyesféle terv.⁵⁰

Vámbéry (titkos?) szolgálatai a brit koronának, 1876–1878

Megállapítható tehát, hogy Vámbéry Ármin már a nagy keleti válság alatt a brit külügy szolgálatát kereste, hírszerzése ugyan még nem szerveződött önálló hivatallá, mégis – a külügyminisztérium alá tartozó konzuli beosztottak révén – titkosszolgálati tevékenységet, információ- és hírszerző tevékenységet folytatott. Vámbéry Monson és Harris Gastrell informátora volt, továbbá a brit sajtóban megjelent cikkeivel a konzervatív politikusok tevékenységét segítette.

A nagy keleti válság sajtóhírei ugyanis politikai tekintetben polarizálták a brit közvéleményt: amíg a Disraeli-féle konzervatívok az Oszmán Birodalom barátaként oroszellenes

⁴⁹ TNA FO 7/852, Buchanan levele Lord Derbynek, 1875. november 15.

⁵⁰ TNA FO 7/880, Harris Gastrell levele Buchanannek, 1876. április 19.

politikát folytattak, addig Gladstone, a Liberális Párt és az annak holdudvarához tartozó sajtó többnyire a válság oroszoknak kedvező, inkább keresztény és humanitárius alapú megoldását támogatták.⁵¹ A politikai elit hivatalosan évtizedekkel a balkáni válság előtt felhagyott a lapok közvetlen finanszírozásával, azonban a konzervatívok Montague Corry miniszterelnöki titkár segítségével mégis támogattak egyes lapokat.⁵² Az egyik legmegbízhatóbb és legpártatlanabb újság a *The Times* volt, és bár az igazgató, J. C. MacDonald bevallottan szimpatizált az oroszokkal, John Walter, a lap tulajdonosa és a szerkesztő, J. T. Delane nem volt elkötelezett egy tisztán törökellenes lap kiadása mellett.⁵³ Vámbéry tehát ebben a médiaközegben publikálta oroszellenes és törökbarát cikkeit, az oszmánellenes brit liberálisokat és Gladstone-t pedig 1889-ig ellenfeleinek tekintette.⁵⁴

Vámbéry lehetséges angliai kapcsolatai a magyar sajtó figyelmét is felkeltették. A *Magyar Hírmondó* és az ellenzéki *Egyetértés* azt közölte, hogy 1876 szeptemberében Vámbéryt arra is felkérték, hogy a törökellenes agitációt ellensúlyozandó tartson előadást Londonban.⁵⁵ A Jókai Mór által szerkesztett *A Hon* szeptember 23-i száma azonban ezt valótlanásznak és koholmányinak minősítette, és ugyanennek a számnak a tárcarovatában egy hosszabb Vámbéry cikket közölt az iszlám jövőjéről. „Vámbéry harcolni fogja ugyan ezután is tolla a moszkovita politika és az orosz izgatás ellen azon harcot, melyet, meggyőződésének sugallatát követve, eddig folytatott, de egyáltalában nincs szándékában e küzdelmet élőszóval városról városra járva, mint a »Magyar Híradó« [*Magyar Hírmondó*] képzeli, folytatni, erre meghívást (!) sem az angol kormánytól, sem senkitől nem kapott” – áll *A Honban*.⁵⁶

Ugyanakkor Benjamin Disraeli levélhagyatékában található egy olyan levél, amiben utalást találunk Vámbéry későbbi alkalmazásának okaira. A miniszterelnöki titkárnak, Corrynak szóló levélben ugyanis a belgrádi konzuli tisztséget betöltő Sir William White⁵⁷ 1877. június 24-én annak szükségességéről írt, hogy az angol kormány olyasvalakit alkalmazzon a térségben, aki a brit érdekeket képviseli, és információt szerezhet a törökökről, az orosz csapatmozgásokról és Ausztriáról. White azt is megemlíti levelében, hogy az elképzeléseit megírta Philip Currie-nek, azaz Vámbéry későbbi kapcsolattartójának.⁵⁸ Vámbéry Ármin tehát a válság alatt – ha nem is kapott közvetlen javadalmazást a tevékenységéért – cikkeiben és a konzulokkal fenntartott informátori szerepben is egyaránt a *Foreign Office* érdekeit szolgálta.

⁵¹ Ković: *Disraeli and the Eastern Question*, 122.

⁵² Thompson: *Public Opinion* 1., 432.; Thompson: *Public Opinion* 2., 246., 250–254.

⁵³ Swartz: *The Politics of British Foreign Policy*, 40.

⁵⁴ Alder-Dalby: *The Dervish of Windsor Castle*, 277., 393–394.; Mandler: *Kelet és nyugat mezsgyéjén*, 115–120.

⁵⁵ *Egyetértés*, 1876. szeptember 23., 1–4., 6–7.

⁵⁶ Különfélék, *A Hon*, 1876. szeptember 23., 2.

⁵⁷ Sir William A. White, Adam Czartoryski herceg mostohagyereke, sokáig Gdanskban, majd a Balkánon szolgáló brit diplomata, aki szlavofil nézeteiről volt híres. Otte: *The Foreign Office Mind*, 86–87.

⁵⁸ Oxford, Bodleian Library, Weston Library, Dep. Hughenden 71/1., W. A. White levele Montague Corrynak, 1877. június 24.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

British Library

Layard Papers, Add MS 39130

The National Archives – Foreign Office (TNA FO)

FO 7. *Foreign Office and predecessor: Political and Other Departments: General Correspondence before 1906, Austro-Hungarian Empire (formerly Holy Roman Empire).*

FO 1093/46 *Professor Arminius Vambery: information supplied to the British government and subsequent financial arrangements; correspondence including certificate of annuity.*

University of Oxford

Bodleian Library, Weston Library,

Dep. Hughenden 71/1.

Nyomtatott források

A Hon, 1876. szeptember 23., Arcanum Digitális Tudománytár, Online, URL: <https://adt.arcanum.com/hu/collection/AHon/> (Letöltés: 2023. január. 9.).

Egyetértés, 1876. szeptember 23., Országos Széchényi Könyvtár, Mikrofilm-gyűjtemény

Szakirodalom

Alder, Lory – Dalby, Richard: *The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vambery*. London: Bachman & Turner, 1979.

Apponyi Albert: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjukorom – huszonöt év az ellenzékben*. Budapest: Pantheon Irodalmi Intézet Rt., 1922.

Arbanász Ildikó – Csorba György: *Magyar kutatók az isztambuli levél- és könyvtárakban a második világháború előtt*. In: Dobrovits Mihály (szerk.): *A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 2005. pp. 7–46.

Bartholomä, Ruth: *Von Zentralasien nach Windsor Castle: Leben und Werk des Orientalisten Arminius Vámbéry (1832–1913)*. Würzburg: Ergon Verlag, 2006.

Bencze László: *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987.

Bordás Bertalan: *The Rapprochement of Britain and Austria-Hungary – Foreign Policy Analysis and the levels of decision-making before the Congress of Berlin 1878*. *Öt Kontinens*, 15. évf. (2017 [2020]) 1. sz. 7–34.

Csirkés Ferenc: *Defender of Three Empires: Ármin Vámbéry and the Eastern Question*. In: Ittész Gábor – Kiséry András (szerk.): *Míves semmiségek. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest: Pázmány Papers in English and American Studies, 2002. 454–475.

Csirkés Ferenc: *Vámbéry Ármin és a nemzetközi politika*. In: Hazai György – Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján. Különszám. Magyar Tudomány*, 174. évf. (2013) 8. sz. 944–951. (<http://vambery.mtak.hu/hu/11.htm>, letöltés: 2023. január 18.)

Csirkés Ferenc: *Nemzeti tudomány és nemzetközi politika Vámbéry Ármin munkásságában*. In: Hazai György – Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján. Magyar Tudomány*, 174. évf. (2013) különszám, 8. sz. (<http://vambery.mtak.hu/hu/11.htm>, letöltés: 2023. január 18.) 944–951.

Csirkés Ferenc – Fodor Gábor: *Vámbéry as a Public Figure*. *Archivum Ottomanicum*, vol. 31. (2014) 53–59.

Csorba György: *Adalék a Futaki-graduále történetéhez*. *Magyar Egyházzene*, 13. évf. (2005/2006) 1–2. sz. 21–24.

Hamilton, Keith: *Services Rendered: Arminius Vambery and British Diplomacy*. In: Fischer, John – Best, Antony Farnham (eds.): *On the Fringes of Diplomacy. Influences on British Foreign Policy. 1800–1945*. Burlington: Ashgate, 2011. 81–110.

Hegedüs Lóránt: *Lord Beaconsfield politikai ügynökének jelentései. Gróf Andrássy Gyula és Tisza Kálmán politikájáról a keleti válság idejében*. *Századok*, 71. évf. (1937) pótkötet, 576–616.

- Ković, Milos: *Disraeli and the Eastern Question*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Knüppel, Michael: *Ármin(ius) Vámbéry (1832–1913) – Versuch einer Personalbibliographie*. 3. javított kiadás, Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2020.
- Kuneralp, Sinan (ed.): *The Secret Reports of the Hungarian Arminius Vambery to the British Foreign Office on Sultan Abdulhamid II and his Reign (1889–1909)*. Istanbul: Isis Press, 2013.
- Lowenthal, Marvin (ed.): *The Diaries of Theodor Herzl*. New York: Herzl Press, 1956.
- Mandler Dávid: *Kelet és nyugat mezején: Vámbéry Ármin és a Brit Birodalom*. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó, 2014.
- Miklós Gábor: *Indiana Jones a 19. századból. Vámbéry Ármin emlékezete. (Interjú Sárközy Miklóssal)*. Jelen, Online., (<https://jelen.media/mult/indiana-jones-a-19-szazadbol/>, 2022. 12. 29, letöltés: 2022. december 30.)
- Millman, Richard: *Britain and the Eastern Question, 1875–1878*. Oxford: Clarendon Press, 1979.
- Norton–Taylor, Richard: *From Dracula's nemesis to prototype foreign spy*. Guardian, 2005. április 1., Online. (<https://www.theguardian.com/politics/2005/apr/01/highereducation.artsandhumanities1>; letöltés: 2022. május 19.)
- Otte, Thomas G.: *The Foreign Office Mind. The Making of British Foreign Policy, 1865–1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Öke, Mim Kemal: *Professor Arminius Vambery and Anglo–Ottoman Relations (1887–1907)*. Turkish Studies Association Bulletin, vol. 9. (1985) No. 2. 15–16.
- Sárközy Miklós: *Arminius Vámbéry and British Conservatives: Some Further Notes on their Correspondence*. In: Dévényi Kinga – Nagy Péter Tamás (szerk.): *Papers Presented to István Ormos On His Seventieth Birthday*. Budapest, 2020. 187–206.
- Sárközy Miklós: *Vámbéry Ármin és Perzsia*. In: Hazai György – Fodor Pál (szerk.): *Vámbéry Ármin halálának 100. évfordulóján. Különszám. Magyar Tudomány*, 174. évf. (2013) 8. sz. 934–943.
- Senga Toru: *Vámbéry Ármin a japán diplomácia szolgálatában az orosz–japán háború idején*. Századok, 128. évf. (1994) 3–4. 723–736.
- Swartz, Marvin: *The Politics of British Foreign Policy in the era of Disraeli and Gladstone*. London: Palgrave-MacMillan, 1985.
- Thompson, Carslake George: *Public Opinion and Lord Beaconsfield 1875–1880*. vol. 1–2. London: Macmillan and co., 1886.